

بررسی نقش سرمایه اجتماعی در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی از منظر آموزه‌های دینی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی علیه السلام

سیدرضی سیدنژاد*، علی اصغر نصیری*، محمد مهدی سپهر*

چکیده

سرمایه اجتماعی از سرمایه‌های کلیدی در هر جامعه است که نقش به‌سزایی در کارآمدی حکومت و تأمین رفاه پایدار دارد. شناختی دقیق از سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن، از مقدمات ضروری کاربست آن در راستای تحقق اهداف خرد و کلان جامعه است. انقلاب اسلامی ایران برآمده از متن دین اسلام و براساس اندیشه‌های نشئت‌گرفته از آن، به‌ویژه دیدگاه امام خمینی علیه السلام است؛ از این‌رو مراجعه به منابع اصیل دینی و اندیشه امام علیه السلام در زمینه سرمایه اجتماعی که برای تسهیل و تسریع در تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی اهمیت بسزایی دارد. البته با وجود اهمیت موضوع، تاکنون پژوهش‌های بسیاری در این زمینه صورت نگرفته است؛ از این‌رو این مقاله درصدد بررسی کارکرد سرمایه اجتماعی در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی از منظر آموزه‌های دینی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی علیه السلام است. برای رسیدن به این هدف نیز در قالب چهارچوبی مفهومی، از

* پژوهشگر پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه السلام (نویسنده مسئول)، seyad362@chmail.ir.

* استادیار دانشگاه صنعتی شاهرود، nasiri.a@shahroodu.ac.ir.

* دانش‌آموخته حوزه علمیه قم، کارشناسی ارشد علوم سیاسی و پژوهشگر پژوهشکده سیاسی پژوهشگاه علوم

اسلامی امام صادق علیه السلام، sepehr_new_man@yahoo.com.

روش مطالعه پژوهشی - تحلیلی - استنباطی استفاده شده است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که در اندیشه امام خمینی علیه السلام، بر اهمیت سرمایه اجتماعی، حفظ، تقویت و به‌کارگیری آن در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی، به‌ویژه احیای هویت اسلامی، استقلال، عدالت و آزادی تأکید شده است.

واژه‌های کلیدی: امام خمینی، سرمایه اجتماعی، آرمان‌های انقلاب اسلامی، آموزه‌های دینی

۱. مقدمه

سرمایه اجتماعی از مهم‌ترین سرمایه‌های انسانی است که حفظ، ذخیره و به‌کارگیری آن در جامعه، نقش بسزایی در تسهیل و تسریع امور و پیشرفت اجتماعات بشری دارد. فوکویاما (۱۹۹۹)، کلمن (۱۹۹۸) و پاتام (۱۹۹۵) از اندیشمندان علوم اجتماعی در جهان غرب اند که با توجه به اهمیت و جایگاه اثرگذار سرمایه اجتماعی در زندگی اجتماعی بشر، زوایای مختلف این سرمایه را واکاوی کرده‌اند. برخی اندیشمندان و محققان جهان اسلام نیز سرمایه اجتماعی را موضوع پژوهش خود قرار داده‌اند و بیشتر به‌صورت مقاله، پژوهش‌هایی را به انجام رساندند. یکی از روش‌های تبیین سرمایه اجتماعی در اندیشه اسلامی، بررسی آن در منابع اصلی اسلامی (قرآن کریم و سنت معصومان علیهم السلام) و نیز دیدگاه اندیشمندان بزرگ اسلامی است. بر این اساس، این مقاله درصدد بررسی سرمایه اجتماعی در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی در اندیشه اسلامی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی علیه السلام است. برخی آثار مرتبط با موضوع این مقاله عبارت‌اند از: ۱. نسبت مشارکت اجتماعی و سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی علیه السلام (عیوضی و فتحی، ۱۳۹۲)؛ ۲. مؤلفه‌های معرفتی و ساختاری سرمایه اجتماعی اسلام در مورد تحقق اتحاد جماهیر آزاد اسلامی از منظر امام خمینی علیه السلام (مقیمی، ۱۳۹۴)؛ ۳. الگوی اعتماد سیاسی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی علیه السلام با استفاده از تئوری زمینه‌ای (GT) (امام‌جمعه‌زاده و مهربانی‌کوشکی، ۱۳۹۴)؛ ۴. «جایگاه سرمایه اجتماعی در بستر قدرت نرم با تأکید بر آرای امام خمینی علیه السلام» (آدمی، ۱۳۹۶)؛ ۵. «سرمایه اجتماعی در اسلام» (افسری، ۱۳۹۱: ۱۰۱-۱۱۸)؛ ۶. سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن در اسلام (نصراللهی، مکیان و اسلامی، ۱۳۹۴: ۲۱-۳۸). بررسی این

مقالات نشان می‌دهد که هیچ‌یک از این آثار به مسئله این مقاله نپرداخته‌اند، بلکه درکل سرمایه اجتماعی یا یکی از مؤلفه‌های آن را در اسلام یا از منظر امام خمینی^ع بررسی کرده‌اند. بنابراین می‌توان گفت که مسئله این مقاله ناکاویده، بکر و نوست. بر این اساس، پرسش اصلی این مقاله چنین است که سرمایه اجتماعی در آموزه‌های دینی (با تأکید بر اندیشه امام خمینی^ع) چه نقشی در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی دارد؟ برای پاسخ به این سؤال، از روش مطالعه پژوهشی که مبتنی بر تحلیل و استنباط از متن است و نیز کاربست چهارچوب مفهومی این پژوهش، که برگرفته از سه مؤلفه کلیدی سرمایه اجتماعی یعنی اعتماد اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای اجتماعی است، (که مبنای طراحی سؤالات فرعی این پژوهش نیز می‌باشند) استفاده خواهد شد.

۲. روش و چهارچوب مفهومی

۲-۱. روش مطالعه پژوهشی (استنباط از متن)

مطالعه پژوهشی روشی است که بر آن روش استنباط از متن، روش تحلیل متن و روش کلاسیک نیز اطلاق می‌گردد. (دوورژه، ۱۳۶۲: ۱۰۴) در این روش نخست پرسش‌هایی طراحی می‌گردد، سپس پژوهشگر پاسخ آن پرسش‌ها را در متن می‌جوید. در روش مطالعه پژوهشی، ارتباطی دوطرفه و چندین‌باره بین بازگشت به متن و نتیجه‌گیری درباره هر مطلب وجود دارد؛ به بیان دیگر با طراحی پرسش‌ها، جست‌وجو در متن آغاز می‌شود و پس از مطالعه متن، این امکان هست که بعضی بخش‌های متن معنای دیگر بخش‌ها را تغییر دهد. بنابراین سؤال‌محور بودن نخستین ویژگی مطالعه پژوهشی است که در واقع، پژوهشگر در چهارچوب آن پرسش‌ها، مطالعه را شروع می‌کند. عمیق و دقیق بودن ویژگی بعد مطالعه پژوهشی است؛ یعنی باید در ابتدا متن به خوبی فهمیده شود. سپس مشخص شود که به کدامیک از پرسش‌ها پاسخ می‌دهد. مواجهه انتقادی پژوهشگر با متن، ویژگی دیگر مطالعه پژوهشی است؛ زیرا این‌گونه می‌تواند فقط اطلاعات قابل استفاده را ثبت کند؛ طبقه‌بندی اطلاعات با خلاقیت براساس سؤالات پژوهش از دیگر ویژگی‌های مطالعه پژوهشی است؛ ویژگی دیگر در مطالعه پژوهشی، نقد و ارزیابی اطلاعات طبقه‌بندی شده است؛ یعنی

مفردات، جملات و ترکیبات آن اطلاعات فهم می‌گردد، قرائن و شواهد جمع‌آوری می‌شود و اطلاعات مشابه در کنار هم قرار داده می‌شود. در آخر نیز پژوهشگر تفسیر و استنباط از اطلاعات را شروع، و دیدگاه استنباطی را بیان می‌کند. (کافی، ۱۳۹۶: ۱۲۲-۱۲۳).

۲-۲. چهارچوب مفهومی تحقیق

۲-۲-۱. سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی^۱ از انواع سرمایه‌های بشری است که دستیابی به اهداف فردی و جمعی را تسهیل می‌کند و افزایش دهنده ضریب موفقیت است؛ به بیان دیگر وجود سرمایه اجتماعی از سویی در افزایش بهره‌وری فردی و جمعی که رفاه، رشد اقتصادی و بهزیستی وابسته به آن است، نقش آفرین است و از سویی نیز وجود نداشتن آن سرمایه در جامعه، تحقق موفقیت‌آمیز اهداف جمعی را با مشکل مواجه می‌کند. (خضری، ۱۳۸۵: ۳۳) سرمایه اجتماعی مانند دیگر سرمایه‌های بشری یعنی سرمایه طبیعی، سرمایه تولیدشده و سرمایه انسانی، از چهار جزء ثروت ملت‌ها در نظریه توسعه پایدار معرفی می‌گردد. (شریفیان‌ثانی، ۱۳۸۰: ۹-۱۰) نظریه پردازانی همچون کلمن، پاتنام، فوکویاما و داگلاس سرمایه اجتماعی را در سطوح مختلف خرد (سطح روابط بین افراد مثل خانواده، و سطح انجمن‌ها و سازمان‌های واسطه مثل شرکت‌ها و احزاب سیاسی) و کلان (سطح حکومت و نهادهای وابسته) (همان: ۱۲) تعریف نموده‌اند که وجوه اشتراک بسیاری با یکدیگر دارند؛ اما در مجموع سرمایه اجتماعی به ویژگی‌هایی (هنجارها، اعتماد اجتماعی و شبکه‌ها) در روابط اجتماعی اطلاق می‌گردد که هماهنگی و همکاری اعضا را در جهت تحقق اهداف مشترک و منافع متقابل آسان می‌کند. (Putnam, 1995: 67) سرمایه اجتماعی از جهت بررسی حجم و کمیت یا کیفیت روابط میان انسان‌ها به سرمایه اجتماعی - شناختی و سرمایه اجتماعی - ساختاری تقسیم می‌گردد. (Parts, 2013: 96؛ افسری و علیزاده، ۱۳۹۵: ۴۷) ارزش‌ها، عقاید و هنجارهای اثرگذار در روابط میان انسان‌ها از امور مورد توجه در سرمایه اجتماعی - شناختی می‌باشند. اعتماد اجتماعی و هنجارهای اجتماعی از مهم‌ترین مصادیق سرمایه اجتماعی - شناختی‌اند. اما

---

1. Social Capital.

کمیت مشارکت افراد در گروه‌ها، سازمان‌ها و شبکه‌های اجتماعی و تعداد و انواع آنها از امور مورد توجه در سرمایه اجتماعی - ساختاری‌اند. (افسری و علیزاده، همان) با توجه به مطالب گفته شده درباره سرمایه اجتماعی در مجموع، سه مؤلفه اصلی در سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی‌اند که میزان کیفیت و کمیت آنها در جامعه نشان‌دهنده سطح سرمایه اجتماعی در روابط میان انسان‌هاست. در ادامه بحث، هریک از آن عناصر و مؤلفه‌ها به اجمال تبیین می‌شود.

الف) هنجارهای اجتماعی

هنجارهای اجتماعی نیز تأثیر بسزایی در ایجاد همکاری اجتماعی دارند. هنجارها با اثرگذاری مثبت در روابط میان افراد، سبب افزایش تعامل آنها با یکدیگر می‌شوند. (افسری و علیزاده: همان) در واقع هنجارهای اجتماعی از سویی با تأثیر در افزایش سطح اعتماد اجتماعی و از سوی دیگر نیز با اثرگذاری در رعایت مقررات، قواعد و سیاست‌ها در سطح اجتماع، همگرایی و همکاری و مشارکت افراد را در جامعه در جهت تحقق اهداف خرد و کلان، بیشتر می‌کنند. (ابوالحسنی، ۱۳۹۲: ۷۵ و ۸۵).

ب) اعتماد اجتماعی

اعتماد اجتماعی به معنای تمایل فرد به پذیرفتن خطر در وضعیت اجتماعی، با اطمینان به این نکته است که دیگر افراد جامعه به گونه مورد انتظار وی عمل نموده، و از او حمایت می‌کنند. در واقع اعتماد به مثابه شاخصی برای سنجش روابط مثبت و متقابل محسوب می‌شود که در نتیجه تکرار برخی تعامل‌ها در طول زمان تحت وضعیت اجتماعی و اقتصادی در جامعه ایجاد می‌گردند. (افسری و علیزاده: همان) افزایش استقلال و توانایی فردی و گروهی، تسهیل همکاری و تسریع امور، کاهش هزینه‌ها از آثار و فواید چشمگیر مؤلفه اعتماد اجتماعی در همه روابط میان افراد جامعه اعم از خرد و کلان است. (ابوالحسنی، ۱۳۹۲: ۷۲-۷۳) نوعی رابطه مستقیم میان اعتماد و همکاری وجود دارد؛ چنان‌که هر قدر سطح اعتماد در جامعه بیشتر شود، همکاری نیز بیشتر می‌گردد (تاجبخش، ۱۳۸۴: ۲۹۲؛ ابوالحسنی، ۱۳۹۲: ۷۳) از بین انواع اعتماد (اعتماد عمومی، اعتماد در کلیت جامعه،

اعتماد دانشی، اعتماد مبتنی بر دانش، و اعتماد خاص، اعتماد میان تعداد کمی از افراد یا اعتماد عشیره‌ای) گونه نخست اعتماد، یعنی به اعتماد عمومی، به ویژه با توجه به شاخصه مشارکت مدنی در سرمایه اجتماعی بیشتر توجه می‌شود. این گونه اعتماد، هم نشان‌دهنده آمادگی اعضای جامعه جهت همکاری با یکدیگر، و هم حاکی از آمادگی آنان جهت ورود در فعالیت‌های مدنی است؛ به بیان دیگر تحقق اعتماد عمومی، از سویی، افزایش‌دهنده مشارکت مدنی و پای‌بندی به تعهدات است، و از سوی دیگر نقش کاهشی در روحیه فرصت‌طلبی و هزینه‌های کنش جمعی دارد. (خضری، ۱۳۸۵: ۳۴-۳۵)

ج) شبکه‌های اجتماعی

شبکه‌های اجتماعی موجب همکاری مردم با همدیگر و تحصیل منافع دو طرفه می‌شود و زیربنای همبستگی اجتماعی را محقق می‌کند. (ابوالحسنی، ۱۳۹۲: ۷۳). بنابراین مشارکت افراد در شبکه‌های رسمی و گروه‌های اجتماعی اعم از گروه‌ها و سازمان‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، تخصصی و... از شاخص‌های سرمایه اجتماعی است که مشارکت اجتماعی نیز به آن اطلاق می‌شود، (Kaasa, 2009: 221؛ افسری و علیزاده، همان). چون در این شبکه‌ها اعتماد افزایش می‌یابد، با کاهش انگیزه‌های عهدشکنی و فضای غیرشفاف، همکاری‌ها تقویت می‌شود و افزایش می‌یابد. شبکه‌های مشارکت مدنی و از انواع و بخش‌های شبکه‌های اجتماعی اند. افزایش هزینه‌های بالقوه عهدشکنی در معاملات، تقویت هنجارهای قوی معامله متقابل، تسهیل ارتباطات و بهبود جریان اطلاعات درباره معتمد بودن افراد، نشان‌دهنده موفقیت گذشتگان در همکاری و عمل کردن در چهارچوب فرهنگی روشن برای همکاری در آینده، از کارویژه‌های شبکه‌های مشارکت مدنی اند. (ابوالحسنی، ۱۳۹۲: ۷۳-۷۵).

۲-۲-۲. آرمان‌های انقلاب اسلامی ایران

منظور از آرمان‌ها، اهداف متعالی مادی و معنوی است که انقلاب اسلامی ایران و نظام جمهوری اسلامی برای دستیابی به آنها شکل گرفته است. اصل دوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به شش هدف اصلی انقلاب اسلامی اشاره کرده است که عبارت‌اند از: ۱.

[عمل براساس] اجتهاد مستمر فقهای جامع‌الشرایط براساس کتاب و سنت معصومان علیهم‌السلام؛
 ۲. استفاده از علوم و فنون و تجارب پیشرفته بشری و تلاش در پیشبرد آنها؛ ۳. نفسی هرگونه
 ستم‌گری، ستم‌کشی، سلطه‌گری و سلطه‌پذیری؛ ۴. قسط و عدل؛ ۵. استقلال سیاسی،
 اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی؛ ۶. همبستگی ملی. در اصل سوم قانون اساسی نیز این
 اهداف ششگانه به صورت تفصیلی در قالب شانزده هدف که می‌توان در چهار دسته فرهنگی
 (اخلاقی، علمی، ...)، سیاسی (داخلی و خارجی)، اقتصادی و اجتماعی (قضایی، ...) قرار
 داد، تبیین شده است (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل دوم و سوم).

بررسی دیدگاه امام خمینی علیه‌السلام نشان می‌دهد که آرمان‌های انقلاب اسلامی را می‌توان به
 چهار آرمان محوری احیای هویت اسلامی، استقلال، عدالت و آزادی بازگرداند. (فوزی،
 ۱۳۸۹: ص ۱۷۱-۲۰۱) از دیدگاه امام خمینی علیه‌السلام احیای هویت اسلامی از مهم‌ترین
 آرمان‌های انقلاب اسلامی شمرده می‌شود. این آرمان چنان اهمیت دارد که امام خمینی علیه‌السلام
 استقلال و اصلاح جوامع اسلامی را فقط در گرو تحقق احیای هویت اسلامی می‌داند.
 (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۱۱، ۱۸۳؛ ج ۱۰، ۱۱۶). چنان‌که می‌فرماید: «بر فرهنگ اسلام تکیه
 بزنید؛ با غرب و غرب‌زدگی مبارزه نمایید و روی پای خودتان بایستید و بر روشنفکران
 غرب‌زده و شرق‌زده بتازید و هویت خویش را دریابید.» (همان: ج ۱۳، ۸۳)؛ «ما تا حیثیت
 خودمان را نفهمیم؛ نفهمیم که چه بودیم؛ تاریخ ما چه بوده و چه هستیم؛ چه داریم؛ تا اینها
 را نفهمیم، استقلال نمی‌توانیم پیدا کنیم.» (همان: ج ۱۰، ۷۴).

از دیدگاه امام خمینی علیه‌السلام استقلال به معنای رفع وابستگی‌ها و ایجاد جامعه‌ای مستقل
 یکی دیگر از اهداف انقلاب اسلامی است. (همان: ج ۵، ۱۶ و ۱۸۵) استقلال در اندیشه
 امام خمینی علیه‌السلام دو بعد دارد: بعد نخست، به معنای رها شدن از سلطه سیاسی قدرت‌های
 استکباری است. چنان‌که می‌فرماید: «ملت ایران... امید دارد، دست اجانب را از جمیع
 ممالک اسلامی کوتاه کند و استقلال را به آنها برگرداند.» (همان: ج ۸، ۱۵۰).

بعد دوم به معنای در اختیار گرفتن رهبری و سرنوشت سیاسی جامعه با هدف حرکت به
 سمت آرمان‌های پذیرفته‌شده است. ایشان می‌فرماید: «باید ایرانی بسازیم که بتواند بدون اتکا
 به امریکا و شوروی و انگلستان - این جهان‌خواران بین‌المللی - استقلال سیاسی، نظامی،

فرهنگی و اقتصادی خویش را به دست گیرد و روی پای خود بایستد.» (همان: ج ۹، ۲۵). عدالت از دیگر آرمان‌های انقلاب اسلامی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام محسوب می‌شود. به اعتقاد امام خمینی علیه السلام حکومت اسلامی در واقع به معنای حکومت عدالت است (همان: ج ۳، ۵۰۹) و رژیم اسلامی، رژیمی عدالت‌پرور است. (همان: ج ۹، ۵۰) از دیدگاه ایشان، تحقق عدالت اسلامی در جامعه، پیشرفت معنوی و مادی را به ارمغان خواهد آورد. (همان: ج ۲۰، ۱۱۶؛ ج ۱۹، ۸۴؛ ج ۲۰، ۴۱۰) چنان‌که می‌فرماید: «عدل اسلامی را مستقر کنید. با عدل اسلامی همه و همه در آزادی، استقلال و رفاه خواهند بود.» (همان: ج ۶، ۷۷). از دیدگاه امام خمینی علیه السلام آزادی نیز از آرمان‌های انقلاب اسلامی محسوب می‌شود. به اعتقاد ایشان آزادی از جمله حقوق خدادادی بشر است. (همان: ج ۳، ۴۰۶) و دین اسلام نیز دین آزادی است. (همان: ج ۶، ۵۲۶) آزادی مورد نظر امام خمینی علیه السلام نیز آزادی در چهارچوب قوانین اسلامی است؛ چنان‌که می‌فرماید: «آزادی در حدود قوانین یک مملکت است و مملکت ایران مملکت اسلامی است و قوانین ایران قوانین اسلام.» (همان، ج ۷: ۵۳۵)؛ «در چهارچوب این نهضت، انقلاب اسلامی، همه مردم آزاد هستند.» (همان، ج ۱۲: ۳۲۴)

۳. یافته‌ها

۳-۱. هنجارهای اجتماعی و تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی در آموزه‌های دینی

۳-۱-۱. مؤلفه هنجارهای اجتماعی در آیات و روایات

دین اسلام در آیات و روایات بسیاری بر رعایت هنجارهای اجتماعی در زندگی اجتماعی سفارش کرده است؛ زیرا این هنجارها از جهتی باعث گسترش، تعمیق و بهبود تعاملات و روابط افراد با یکدیگر در جامعه اسلامی می‌شود، و از جهتی دیگر، تحقق اهداف مادی (پیشرفت) و معنوی (سعادت اخروی) نظام اسلامی را آسان می‌کند. بسیاری از هنجارها در دین اسلام در مباحثی که به اصول اخلاقی اسلام (افسری، ۱۳۹۱: ۱۰۸) و ارزش‌های اعتقادی مربوط است، بیان شده است؛ مثلاً عفو و گذشت از اصول اخلاقی دین اسلام است که با ایجاد صمیمیت و اخوت میان انسان‌ها، نقش اثرگذاری در بهبود روابط اجتماعی دارد: «وَ الْكَافِرِينَ الْعَيْظُ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ؛ (آل عمران: ۱۳۴).» «وَ

إِنَّ أَعْفَى النَّاسِ مَنْ عَفَا عِنْدَ قُدْرَتِهِ؛» (حلوانی، ۱۴۰۸ق: ۸۱). صداقت از دیگر اصول اخلاقی اسلام است که در بهبود تعاملات اجتماعی نقش بسزایی دارد؛ به این صورت که وجود آن در ارتباطات میان افراد، رابطه مستقیمی در افزایش یا کاهش سطح اعتماد در روابط اجتماعی دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ؛ (توبه: ۱۱۹)». «إِنَّ لِأَهْلِ الدِّينِ عَلَامَاتٍ يَعْرِفُونَ بِهَا صِدْقَ الْحَدِيثِ؛»، (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ۲۳۹) خلق نیکو نیز در روابط اجتماعی یکی دیگر از اصول اخلاقی دین اسلام است و روایات بسیاری در این باره وارد شده. در روایتی بیان شده که حسن خلق باعث آبادانی خانه‌ها و افزایش عمر می‌شود: «الْبِرُّ وَحُسْنُ الْخُلُقِ يَعْزِمَانِ الدِّيَارَ وَيَزِيدَانِ فِي الْأَعْمَارِ؛» (همان: ۱۰۰) فروتنی و تواضع نیز از اصول اخلاقی تأکید شده در دین اسلام است. در قرآن کریم و روایات از سویی به فروتنی سفارش شده، و از سوی دیگر از تکبر و غرور نهی شده است: «وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ؛ (لقمان: ۱۸)». «وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ؛ (شعراء: ۲۱۵)». در روایتی فروتنی زینت انسان‌های با شرافت «زِينَةُ الشَّرِيفِ التَّوَاضُعُ؛» (نوری، ۱۴۰۷ق: ج ۱۱: ۲۹۸) و در روایت دیگری ریشه هر خیر و برکتی «التَّوَاضُعُ أَضَلُّ كُلِّ خَيْرٍ نَفِيسٍ؛» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۷۲، ۱۲۱) معرفی شده است. مقابله به مثل در روابط اجتماعی، چه در احسان و نیکوکاری، و چه در قصاص بدی همراه با رعایت عدالت از دیگر اصول اخلاقی است که دین اسلام بر آن تأکید دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا... وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَانُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ؛ (مائدة: ۸)». «وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ؛ (نحل: ۱۲۶)». «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ؛ (الرحمن: ۶۰)».

۳-۱-۲. نقش مؤلفه هنجارهای اجتماعی در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی از

دیدگاه امام خمینی علیه السلام

امام خمینی علیه السلام در جایگاه فقیه و اسلام‌شناس معتقد است که عمل براساس اصول اخلاقی در اجتماع بشری در سلامت روابط اجتماعی و همکاری میان افراد جامعه تأثیری چشمگیر دارد و تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی را در پی خواهد داشت. از دیدگاه امام

خمینی علیه السلام دوستی، مودت، احسان به یکدیگر و برادری از اصول اخلاقی تأکید شده‌اند که مسلمانان باید آن را رعایت کنند؛ زیرا به اعتقاد ایشان برقراری آن اصول در میان افراد اجتماع، وحدت و یکپارچگی جامعه را در پی دارد؛ در مقابل تضعیف آنها زمینه‌ساز تفرقه، فساد و دشمنی در جامعه می‌گردد؛ مثلاً اعتقاد امام خمینی علیه السلام غیبت از رذایل اخلاقی است که این اصول اخلاقی را تهدید می‌کند؛ زیرا زمینه‌ساز تفرقه، فساد و دشمنی است. این امر نیز افزون بر تهدید تداوم دستاوردهای انقلاب اسلامی همچون احیای هویت اسلامی، آزادی، استقلال، عدالت، وحدت و نظام جمهوری اسلامی، تحقق دیگر آرمان‌های انقلاب اسلامی را همچون پیشرفت همه‌جانبه در عرصه‌های علمی، صنعتی و اقتصادی، الگو شدن برای دیگر کشورها و در نهایت تمدن‌سازی را به مشکل و مخاطره دچار خواهد کرد. امام خمینی علیه السلام در این باره می‌فرماید:

مسلمین مأمورند به دوستی و مواصلت و نیکویی به یکدیگر و مودت و اخوت. و معلوم است آنچه موجب ازدیاد این معانی شود، محبوب و مرغوب است، و آنچه این عقد مواصلت و اخوت را بگسلد و تفرقه در بین جمعیت اندازد، مبغوض صاحب شرع و مخالف مقاصد بزرگ اوست و پر واضح است که این کبیره موبقه [غیبت] اگر رایج شود در بین جمعیتی، موجب کینه و حسد و بغض و عداوت شده و ریشه فساد در جمعیت بدواند، درخت نفاق و دورویی در آنها ایجاد کند و برومند نماید، و وحدت و اتحاد جامعه را گسسته کند، و پایه دیانت را سست کند و از این جهت بر فساد و قبیح آن افزوده گردد. (موسوی خمینی، ۱۳۹۴: ۳۱۰-۳۱۱).

مسئولیت اجتماعی، برادری و برابری از دیگر هنجارهای اسلامی و اصول اخلاقی است که امام علیه السلام بر توجه به آنها در عرصه زندگی اجتماعی تأکید دارد. رواج این ارزش‌ها، به‌ویژه برابری همه شهروندان در مقابل قانون و مسئولیت اجتماعی همگانی سبب افزایش سطح قانون‌مداری در جامعه می‌شود. توجه به اصل اخلاقی برادری دینی و انسانی نیز سطح اعتماد اجتماعی را افزایش می‌دهد و در مجموع رواج این هنجارها و اصول با ایجاد روحیه تعاون و همکاری همراه با همدلی در میان افراد جامعه، تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی مانند پیشرفت‌های مادی در راستای تعالی اخروی را تسهیل و تسریع می‌کند. امام

خمینی علیه السلام می‌فرماید: «آن چیزی که در اسلام مطرح هست، تقوا و صفا و برادری و برابری است.» (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۹، ۴۹).

الآن مکلفیم ما، مسئولیم همه‌مان، همه‌مان مسئولیم، نه مسئول برای کار خودمان؛ مسئول کارهای دیگران هم هستیم «کُلُّكُمْ زَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» [شهید ثانی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۸۱]... همه باید نسبت به همه رعایت بکنند. همه باید نسبت به دیگران... امت باید نهی از منکر بکند؛ امر به معروف بکند. (امام خمینی، ۱۳۷۸:

ج ۸، ۴۸۷-۴۸۸)

از دیدگاه امام خمینی علیه السلام، عشق و ایمان به پروردگار متعال و زندگی ابدی نقش بسزایی در تحقق وحدت، همدلی و همکاری در جامعه دارد. در واقع همان‌طور که مردم ایران با ایمان به پروردگار، در راستای دفاع از آرمان‌های انقلاب اسلامی در دوران دفاع مقدس، با همکاری و ایثار توانستند در جنگ تحمیلی پیروز شوند، پس از اتمام جنگ نیز می‌توانند با اتکا بر همان ایمان، دیگر آرمان‌های انقلاب اسلامی را عملیاتی کنند و استمرار ببخشند.

امروز می‌بینیم که ملت ایران از قوای مسلح نظامی و انتظامی و سپاه و بسیج تا قوای مردمی از عشایر و داوطلبان و از قوای در جبهه‌ها و مردم پشت جبهه‌ها، با کمال شوق و اشتیاق چه فداکاری‌ها می‌کنند و چه حماسه‌ها می‌آفرینند و می‌بینیم که مردم محترم سراسر کشور چه کمک‌های ارزنده می‌کنند و می‌بینیم که بازماندگان شهدا و آسیب‌دیدگان جنگ و متعلقان آنان با چهره‌های حماسه‌آفرین و گفتار و کرداری مشتاقانه و اطمینان‌بخش با ما و شما روبه‌رو می‌شوند و اینها همه از عشق و علاقه و ایمان سرشار آنان است به خداوند متعال و اسلام و حیات جاویدان... و انگیزه آنان ایمان و اطمینان به غیب است و این رمز موفقیت و پیروزی در ابعاد مختلف است. (امام خمینی، ۱۳۸۰: ۲۰-۳۰)

توجه به حضور دائمی و ناظر بودن خداوند متعال در جهان، از مهم‌ترین اصول اخلاقی و اعتقادی از منظر امام خمینی علیه السلام است. ایشان معتقد است که چون عالم محضر خداوند متعال می‌باشد و همه اعمال و رفتارهای انسان حتی خطورات قلبی بشر نیز در منظر خداوند متعال قرار دارد، بنابراین باید مردم پاسخگویی رفتار خود در مقابل خداوند باشند. توجه به

ناظر بودن خداوند متعال ضمن کاهش میزان قانون‌گریزی و تخلفات در جامعه، سبب ارتقاء و افزایش سطح اعتماد اجتماعی می‌گردد؛ زیرا ایجاد نگرشی در شهروندان به یکدیگر راسبب می‌شود که هر یک از افراد برای پاسخگو بودن و سربلند بودن در محضر خداوند، به وظایف خود به‌خوبی عمل خواهد کرد و همکاری و انسجامی به وجود می‌آید که سبب تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی می‌گردد:

ما در همه امور، در همه کارهایی که انجام می‌دهیم، در اموری که در افکار ما می‌گذرد، در محضر حق تعالی هستیم، تمام عالم محضر اوست، خَلْجَانِ هَابِی که در قلوب همه می‌گذرد، در محضر اوست و ما همه در هر امری که در دست ماست و در هر مسئولیتی که در این کشور به عهده داریم، مسئولیت بزرگی پیش خدای تبارک و تعالی داریم.» (همان: ج ۱۶، ۴۰۹)

به اعتقاد امام خمینی علیه السلام عمل براساس قوانین اسلامی، که ریشه در ارزش‌ها و اصول اخلاقی - اعتقادی اسلام دارد، سعادت دو جهان را به دنبال دارد با این توضیح که در صورت شکل‌گرفتن روابط اجتماعی براساس هنجارهای دینی و احکام اسلامی، از سویی هزینه‌های کشور کاهش می‌یابد، و از سوی دیگر زمینه تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی، به‌ویژه هویت اسلامی، استقلال، آزادی، پیشرفت‌های مادی (علمی و صنعتی) و معنوی در کشور فراهم می‌گردد:

حضور دین در صحنه سیاسی موجب کاهش فساد، دزدی، خیانت، جنایت و بی‌عفتی و... می‌شود. با تضعیف جایگاه دین و روحانیت در جامعه خلل‌هایی در کشور پیدا می‌شود که صدها دادگستری و شهربانی نمی‌توانند بخش کوچکی از آن را اصلاح کنند... اجرای احکام اسلام زمینه تمدن‌سازی و پیشقدمی در علم و پیشرفت را برای کشور فراهم خواهد آورد؛ زیرا قانونگذار خدای داناست که غفلت از هیچ چیز بشر ندارد [و] درحالی که زندگانی مادی او را به بهترین طرز... اداره می‌کند، زندگانی معنوی او را نیز با نیکوترین و سعادت‌مندترین طور تأمین می‌نماید. (امام خمینی، بی‌تا: ۱۹۰ و ۲۰۲؛ فوزی، ۱۳۸۹: ۱۰۵-۱۰۶)؛

اگر قوانین اسلام در همین مملکت کوچک ما جریان پیدا کند، روزی بر او می‌آید که پیشقدم در تمدن جهان باشد... (امام خمینی، بی‌تا: ۲۳۸).

۲-۳. اعتماد اجتماعی و تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی در آموزه‌های دینی

۲-۳-۱. مؤلفه اعتماد اجتماعی در آیات و روایات

اعتماد اجتماعی از مسائل بسیار مهمی است که دین اسلام در آیات و روایات بسیاری بر حفظ، استمرار و عمق بخشیدن به آن در جامعه اسلامی سفارش، و بر آن تاکید کرده است؛ مثلاً در قرآن کریم به مسلمانان سفارش می‌شود که از گمان بد به یکدیگر بپرهیزند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ؛ (حجرات: ۱۲)». و در مقابل، بر داشتن گمان خوب به یکدیگر تاکید شده است: «لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِنَفْسِهِمْ خَيْرًا؛ (نور: ۱۲)». در حقیقت خداوند متعال در این دسته از آیات به نقش مخربی اشاره می‌کند که سوءظن و بدگمانی در از بین رفتن اعتماد میان مسلمانان دارد و برای حفظ آن از سوئی در آیه نخست، از سوءظن نهی می‌کند و از سوی دیگر در آیه بعد، به داشتن حسن ظن سفارش می‌نماید. در احادیث اسلامی نیز به راهکارهایی برای حفظ اعتماد در جامعه اشاره شده است. پیامبر اسلام ﷺ ضمن ناپسند دانستن سوءظن، سفارش می‌کنند که به گمان بد ترتیب اثر ندهید: «ثَلَاثٌ فِي الْمُؤْمِنِ لَا يَسْتَحْسِنُ، وَلَهُ مِنْهُنَّ مَخْرَجٌ، فَمَخْرَجُهُ مِنْ سُوءِ الظَّنِّ أَنْ لَا يَحَقِّقَهُ؛ .» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۲، ۲۰۱) یعنی هرگاه گمان بدی به مسلمانی در ذهن شما پیدا شد، در عمل هیچ اعتنایی به آن نکنید، رفتار خود را نیز دگرگون نکنید و مناسبات خود را با طرف تغییر ندهید. بنابراین براساس آیه «إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ» آنچه گناه است، ترتیب اثر دادن به گمان بد است. در روایت دیگری از امیر مؤمنان علیه السلام دستور داده شده است که اعمال برادر دینی را باید بر نیکوترین وجه ممکن حمل کرد تا زمانی که دلیلی برخلاف آن اقامه شود و نیز هیچ‌گاه به سخنی که از برادر مسلمان صادر شده است، نباید گمان بد برد تا وقتی که می‌توان محمل نیکی برای آن یافت: «صَغَ أَمْرٌ أَخِيكَ عَلَى أَحْسَنِهِ حَتَّى يَأْتِيكَ مَا يَغْلِبُكَ مِنْهُ وَلَا تَنْظُنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجَتْ مِنْ أَخِيكَ سُوءًا وَأَنْتَ تَجِدُ لَهَا فِي الْخَيْرِ مَحْمِلًا» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۶۲).

بنابراین در دین اسلام برای حفظ روح تعاون و همکاری دسته‌جمعی که بر اعتماد و خوشبینی میان انسان‌ها استوار است، از سوءظن و بدبینی، که پایه‌های این اعتماد را متزلزل

و پیوندهای تعاون را نابود و روح اجتماعی را تضعیف می‌کند، نهی و تحریم شده است: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَّمَ مِنَ الْمُسْلِمِ دَمَهُ وَ مَالَهُ وَ أَنْ يَظَنَّ بِهِ ظَنًّا سَوْءًا؛» (شهیدثانی، ۱۳۹۰ق: ۲۱؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۲۲، ۱۸۱-۱۸۷) و درمقابل بر لزوم حسن ظن تأکید شده است: «أَبَى اللَّهُ أَنْ يَظَنَّ بِالْمُؤْمِنِ إِلَّا خَيْرًا؛» (طوسی، ۱۳۹۰ق: ج ۴، ۲۹۷) همچنین برخی دیگر از دستوره‌های اخلاقی و فقهی که در قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام بر انجام دادنش یا ترکش سفارش شده است؛ مانند وجوب وفای به عهد (اسراء: ۳۴)، تقوا (بقره: ۱۹۴)، امانت‌داری (نساء: ۵۸) و صداقت (توبه: ۱۱۹) و حرمت تهمت، تمسخر، غیبت (حجرات: ۱۱-۱۲)، دروغ (یونس: ۶۹)، یکدلی و صمیمیت را میان شهروندان افزایش می‌دهد و این امر نیز بر سطح اعتماد اجتماعی می‌افزاید.

۲-۲-۳. نقش مؤلفه اعتماد اجتماعی در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی از دیدگاه امام خمینی علیه‌السلام

اعتماد اجتماعی به خصوص اعتماد میان مردم و حکومت اهمیت بسیاری در اندیشه سیاسی امام خمینی علیه‌السلام، به‌ویژه در تحقق و نیز تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی دارد. به اعتقاد امام خمینی علیه‌السلام مؤلفه اعتماد اجتماعی در انقلاب اسلامی نقش تعیین‌کننده‌ای داشت؛ به طوری که در واقع به‌ثمر رسیدن انقلاب اسلامی به دلیل اعتماد مردم به اسلام و روحانیت بود. (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۱۱، ۴۶۰) پس از انقلاب اسلامی نیز امام خمینی علیه‌السلام معتقد است که اعتماد نقش بسیار مؤثری دارد؛ زیرا وجود اعتماد میان مردم و حکومت سبب همکاری مردم با دولت و نظام سیاسی می‌شود، بلکه به اعتقاد ایشان وجود اعتماد مردم به دولت، سبب ایثارگری ملت در مواقع لزوم برای حفظ دولت و حکومت و پیشرفت کشور و تحقق و تداوم آرمان‌ها می‌شود. ایشان در این باره می‌فرماید:

دولت و مردم نبایستی از یکدیگر جدا باشند. اگر جدا شدند، ملت از گرفتاری دولت خوشنود می‌شود و مردم از مالیات و کار می‌دزدند؛ ولی هرگاه یکی باشند، مردم گلیم زیرپای خود را در مواقع لزوم می‌فروشند و به دولت می‌دهند تا رفع نیاز دولت بشود. (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۲۲-۱۲۳).

بنابراین حضرت امام علیه السلام دولت‌ها و مسئولان را به دوستی با مردم و به دست آوردن دل‌های آنها سفارش می‌کند؛ زیرا در چنین وضعیتی، مشکلات برطرف و پیشرفت حاصل می‌شود. این امر نیز به اعتقاد امام خمینی علیه السلام در گرو خدمتگزاری مسئولان به مردم است. در این وضعیت است که اعتماد ایجاد می‌شود و با پشتیبانی مردم، حکومت و قدرت موجود (نظام جمهوری اسلامی)، که در واقع از دستاوردهای انقلاب اسلامی و مظهر آزادی، استقلال، عدالت‌خواهی و هویت اسلامی است، استمرار می‌یابد. امام خمینی می‌فرماید:

با ملت‌های خودتان دوست باشید و آنها پشتیبان شما و شما خدمتگزار آنها. اگر ملت‌ها احساس بکنند که دولت‌ها برای پشتیبانی و خدمت به آنها آمدند، هیچ اشکال نیست که آنها هم در خدمت حاضرند و بیشتر حاضرند. این مشکل به دست خود دولت‌هاست که حل کنند و مع‌الأسف نمی‌کنند. این یکی از مشکلات ماست که تا این مشکل حل نشود، امید اینکه ما بتوانیم با ابرقدرت‌ها مخالفت کنیم و بتوانیم آنها را از ممالک خودمان بیرون کنیم نیست. (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۱۰، ۴۱۷)

کاری بکنید که دل مردم را به دست بیاورید. پایگاه پیدا کنید در بین مردم. وقتی پایگاه پیدا کردید، خدا از شما راضی است، ملت از شما راضی است، قدرت در دست شما باقی می‌ماند و مردم هم پشتیبان شمایند. اگر یک کسی بیاید بخواهد به شما یک تعدی بکند، ملت به او حمله می‌کند. به خلاف اینکه اگر مردم دیدند که اینها با آنها نیستند. (همان: ج ۷، ۵۱۷).

به اعتقاد امام خمینی علیه السلام در نظام اسلامی و مردم‌سالاری دینی، به دلیل پاکدستی، تعهد به اجرای احکام اسلام، تخصص و خدمتگزاری (امام‌جمعه‌زاده و مهربابی‌کوشکی، ۱۳۹۴: ۱۳۳-۱۳۵)، اعتماد اجتماعی و سیاسی شکل می‌گیرد. اما در نظام استبدادی، میان مردم و حکومت بی‌اعتمادی وجود دارد؛ (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۳، ۴۱۷؛ ج ۵، ۳۱۶؛ ج ۴، ۳۶۹) زیرا حاکم شدن وضعیت استبدادی در جامعه، ضمن تهدید تداوم دستاوردهای انقلاب اسلامی، تحقق دیگر آرمان‌های انقلاب اسلامی را با مشکل جدی مواجه می‌کند.

از دیدگاه امام خمینی علیه السلام به وجود آمدن وحدت کلمه مسلمانان حول محور اسلام، از مهم‌ترین آثار اعتماد اجتماعی به شمار می‌آید. این وحدت نیز سبب استقلال جوامع اسلامی از سلطه

مستکبران و حل مسایل و مشکلات مسلمانان و در نتیجه، سعادت آنان را نیز به ارمغان می‌آورد؛ به عبارت دیگر وجود وحدت در میان جوامع اسلامی در سطح خرد، زمینه‌ساز تحقق و تداوم انقلاب اسلامی در ایران اسلامی می‌شود و در سطح کلان در پیشرفت متعالی امت اسلامی (سعادت دنیوی و اخروی) بسیار اثرگذار است. ایشان می‌فرماید:

امیدوارم که از این قصه ایران آنها عبرت ببرند که وحدت کلمه یک ملت که هیچ ابزار جنگی نداشت... اینها چیزهایی است که باید در ممالک دیگر در آن تفکر بشود و مورد بررسی قرار بگیرد. اگر بخواهند از زیر بار اجنبی خارج بشوند، باید برنامه‌های فعلی را تغییر بدهند. ان شاء الله امیدوارم که همه دولت‌ها و ملت‌ها تحت لوای اسلام جمع شوند و اگر بخواهند سعادت پیدا بکنند، باید تحت لوای اسلام جمع بشوند تا اینکه نتوانند مکتب‌های دیگر در آنها نفوذ پیدا کنند و تا انحرافات باشد و تحت لوای اسلام نباشد، این مسائل و مشکلات هست... (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۸، ۳۰۸)

۳-۳. شبکه‌های اجتماعی و تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی در آموزه‌های دینی

۳-۳-۱. مؤلفه شبکه‌های اجتماعی در آیات و روایات

مشارکت اجتماعی و فعالیت گروهی و شبکه‌ای از اموری است که دین اسلام در آیات و روایات بسیاری بر آن سفارش نموده است تا همدلی و اعتماد در سطح خرد، بین افراد گروه، و در سطح کلان در جامعه اسلامی شکل گیرد و رسیدن به آرمان‌ها و اهداف مادی - دنیوی و معنوی - اخروی مورد توجه دین مبین اسلام آسان گردد. برخی آیات قرآن کریم بر مشارکت اجتماعی در قالب گروه و شبکه دلالت می‌کنند؛ مثلاً آیه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» و نیز آیه «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ.» (توبه: ۱۲۲) واژه‌های اُمَّة در آیه اول و طَائِفَةٌ در آیه دوم بر فعالیت اجتماعی گروهی و شبکه‌ای دلالت دارد. از اطلاق برخی آیات قرآن کریم نیز مشارکت اجتماعی به صورت شبکه و شکل و گروه فهمیده می‌شود. آیاتی که مردم را به تعاون بر خیر دعوت می‌کنند، از ادله‌ای است که بر این امر دلالت دارد: «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى وَ لَا تَعَاوَنُوا

عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» (مانده: ۲) در واقع، کلمه تَعَاوَنُوا در جواز فعالیت جمعی صراحت دارد و فعالیت در قالب گروه‌ها و به صورت شبکه‌ای نیز از مصادیق تعاون به شمار می‌آید. از اطلاق عبارت «صَابِرُوا وَرَابِطُوا» در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.» (آل عمران: ۲۰۰) نیز نوعی تعامل و مشارکت اجتماعی دسته‌جمعی و شبکه‌ای فهمیده می‌شود. (نصراللهی، مکیان، اسلامی، ۱۳۹۴: ۲۹) علامه طباطبایی در تفسیر این آیه بیان می‌دارد:

مصاברה عبارت است از اینکه جمعیتی به اتفاق یکدیگر اذیت‌ها را تحمل کنند و هریک صبر خود را به صبر دیگری تکیه دهد و در نتیجه برکاتی که در صفت صبر هست، دست‌به‌دست هم دهد و تأثیر صبر بیشتر گردد و این معنا امری است که هم در فرد (اگر نسبت به حال شخصی او در نظر گرفته شود) محسوس است و هم در اجتماع (اگر نسبت به حال اجتماع و تعاون او در نظر گرفته شود)، چون باعث می‌شود که تک‌تک افراد نیروی یکدیگر را به هم وصل کنند و همه نیروها یکی شود... مرابطه از نظر معنا اعم از مصاברה است؛ چون مصاברה عبارت بود از وصل کردن نیروی مقاومت افراد جامعه در برابر شدائد و مرابطه عبارت است از همین وصل کردن نیروها؛ اما نه تنها نیروی مقاومت در برابر شدائد، بلکه همه نیروها و کارها، در جمیع شئون زندگی دینی، چه در حال شدت و چه در حال رخا و خوشی. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۴، ۱۴۴).

همچنین از اطلاق بسیاری دیگر از ادله، همچون آیات و روایاتی که بر امر به معروف و نهی از منکر دلالت دارد، مانند «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آل عمران: ۱۱۰) و نیز آیات و روایاتی که بر شورایی بودن امور مسلمانان مانند «وَأْمُرْهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ» (شوری: ۳۸) و همچنین از آیات و روایاتی که بر نصیحت و نظارت بر حکومت دلالت دارند، مانند «ثَلَاثَةٌ لَا يَغْلِبَنَّ قَلْبَ إِمْرٍ مُسْلِمٍ، إِخْلَاصُ الْعَمَلِ لِلَّهِ وَالنَّصِيحَةُ لِأَيِّمَّةِ الْمُسْلِمِينَ...» (کلینی، ۱۴۲۹ق: ج ۱، ۴۰۳) نیز می‌توان معنای مشارکت اجتماعی در قالب گروه و شبکه را فهمید.

۳-۳-۲. نقش مؤلفه شبکه‌های اجتماعی در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی از دیدگاه امام خمینی

مشارکت اجتماعی در قالب شبکه‌های اجتماعی از دیدگاه امام خمینی نقش بسزایی در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی دارد. امام خمینی با الهام از این آیات و روایات با مطرح نمودن نظریه جمهوری اسلامی و اجرایی نمودن آن، که در حقیقت نمود مردم‌سالاری دینی است، با احیای اعتماد اجتماعی در جامعه، زمینه‌ساز حضور و مشارکت داوطلبانه آحاد جامعه در عرصه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی و اقتصادی شد. از جمله مصادیق مشارکت داوطلبانه مردم مبتنی بر اعتماد اجتماعی، مشارکت آنان در انقلاب اسلامی، مساجد، دفاع مقدس، بسیج و جهاد سازندگی است. امام خمینی با بنیان‌گذاری جهاد سازندگی و بسیج اجتماعی در واقع، شبکه‌های اجتماعی ایجاد کرد که ارتباطات در آنها به طور افقی بود، به این معنا که کنش‌های افراد در آن شبکه‌ها متقابل، برابر و ایجادکننده صمیمیت است. از دیدگاه امام خمینی مشارکت مردم، به‌ویژه در قالب شبکه‌های اجتماعی بسیج و جهادسازندگی برای حل مشکلات و مسائل جامعه، ضروری است. ایشان معتقدند که بدون مشارکت مردم، دولت به‌تنهایی نمی‌تواند در تحقق اهداف نظام اسلامی، موفق شود. (امام خمینی، ۱۳۷۹: ج ۲۰، ۵۶) در واقع این شبکه‌ها نمود عینی مشارکت اجتماعی و تولیدکننده سرمایه اجتماعی اند: «ایران مال خود شماست و خود شما باید او را بسازید و اگر همه ملت در این امر، در امر سازندگی همت نکنند، کارها زمین می‌ماند.» (امام خمینی، ۱۳۷۹: ج ۱۲، ۶۸).

از منظر امام خمینی مساجد شبکه اجتماعی ای محسوب می‌شوند که در تحقق مشارکت مدنی افراد نقش دارد. احیای کارکردهای اصلی شبکه مساجد از اقدامات امام خمینی در کاربست و بازتولید سرمایه اجتماعی است. شبکه مساجد به اعتقاد ایشان از مهم‌ترین نهادهای مردمی به شمار می‌آید که در پیش از پیروزی انقلاب اسلامی زمینه‌ساز پیروزی آن گردید و پس از پیروزی نیز موجب تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی خواهد شد. در واقع چون در مسجد، روابط افراد با یکدیگر براساس ایمان و تقوا شکل می‌گیرد، اعتماد اجتماعی ایجاد و نیز تقویت می‌شود. این امر نیز خود، سبب وحدت و

انسجام و به تبع آن همدلی و همکاری در جامعه می‌شود که ضمن تثبیت هویت اسلامی و باور به توانایی‌های بومی، تحقق دیگر آرمان‌های انقلاب اسلامی مانند تحقق کامل عدالت اجتماعی، رفاه و پیشرفت‌های علمی و صنعتی را سرعت می‌بخشد. به دلیل نقش و جایگاه این چنینی مساجد در تحقق اهداف، امام خمینی ملت را به روی آوردن به مساجد دعوت می‌کند. ایشان در این باره می‌فرماید:

لازم است در این موقع حساس که بیش از هر وقت احتیاج به اجتماعات اسلامی داریم، ملت مسلمان ما به مساجد در تمام بلاد رو آورند و نهضت را از راه مساجد، که دژهای محکم اسلام است، زنده نگه دارند و با شعارهای اسلامی، نهضت را به پیش ببرند. (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۹، ۲۳۸)

شبکه اجتماعی بسیج از سازمان‌های مردمی است که در اوایل پیروزی انقلاب اسلامی به دست امام خمینی علیه السلام ایجاد، و زمینه‌ساز مشارکت داوطلبانه عمومی در جامعه شد و عملکرد اثرگذار آن در دوران دفاع مقدس از مصادیق برجسته این مشارکت است. اکنون نیز بسیج در عرصه‌های مختلف داخلی و خارجی، به‌ویژه در قضیه مدافعان حرم و نیز در خدمت‌رسانی داوطلبانه در قالب گروه‌های جهادی فعالیت می‌کند. مشارکت شکل‌گرفته در بسیج از سویی مبتنی بر سرمایه اجتماعی اولیه بود، و از سوی دیگر مولد آن نیز گردید و به مرور زمان، خود شبکه بسیج به سرمایه‌ای اجتماعی مبدل شد. چون در این شبکه، اقدامات و روابط اعضا مبتنی بر مبانی اعتقادی اسلامی و اخلاص است، سطح اعتماد در میان اعضا، بلکه در سطح اجتماع افزایش می‌یابد؛ در نتیجه، سطح همکاری و همدلی شهروندان را در پیشبرد آرمان‌های انقلاب اسلامی افزایش می‌دهد. امام خمینی علیه السلام تشکیل شبکه اجتماعی بسیج را برکتی الهی و نمونه اخلاص و ایثار معرفی می‌کند:

تشکیل بسیج در نظام جمهوری اسلامی ایران یقیناً از برکات و الطاف جلیه خداوند تعالی بود که بر ملت عزیز و انقلاب اسلامی ایران ارزانی شد. در حوادث گوناگون پس از پیروزی انقلاب خصوصاً جنگ، بودند نهادها و گروه‌های فراوانی که با ایثار و خلوص و فداکاری و شهادت‌طلبی، کشور و انقلاب اسلامی را بیمه کردند؛ ولی حقیقتاً اگر بخواهیم مصداق کاملی از ایثار و خلوص و فداکاری و عشق به ذات

مقدس حق و اسلام را ارائه دهیم، چه کسی سزاوارتر از بسیج و بسیجیان خواهند بود! بسیج شجره طیبه و درخت تناور و پر ثمری است... (امام خمینی، ۱۳۷۸:

ج ۲۱، ۱۹۴)

نتیجه‌گیری

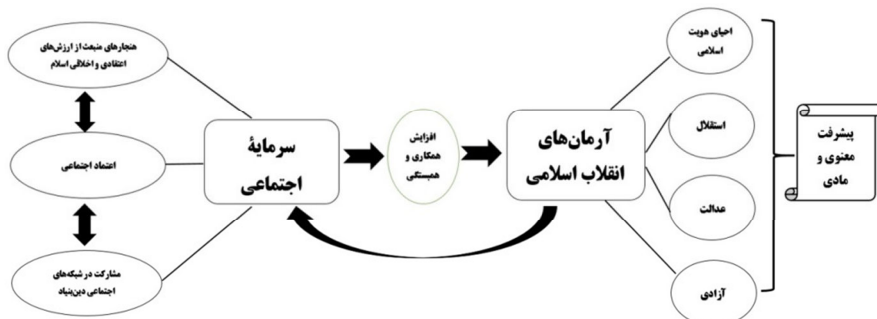
این مقاله با هدف بررسی سرمایه اجتماعی و تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی از منظر آموزه‌های دینی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی علیه السلام به این نتایج دست یافت:

۱. هنجارهای اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت در قالب شبکه‌های اجتماعی، از مؤلفه‌هایی‌اند که در آیات و روایات بسیاری بر لزوم توجه به آنها سفارش شده است، زیرا جریان داشتن این مؤلفه‌ها در تعاملات اجتماعی جوامع اسلامی، زمینه‌ساز و تسهیل‌کننده اهداف دنیوی و اخروی دین اسلام است. بر این اساس، با نگاهی انضمامی، عمل به آن سفارش‌ها در انقلاب اسلامی، که برگرفته از اسلام ناب است، نیز تحقق اهداف انقلاب را در پی خواهد داشت. آیات و روایاتی که بر لزوم توجه به ارزش‌ها و رعایت فضایل و ترک رذایل اخلاقی در روابط میان افراد سفارش می‌کنند، به مؤلفه هنجارهای اجتماعی دلالت دارد. مؤلفه اعتماد اجتماعی نیز در اصل در آیات و روایاتی ریشه دارد که بر لزوم حسن ظن و نهی از گمان بد در روابط میان افراد در جامعه دلالت دارند. همچنین آیات و روایات دلالت‌کننده بر تعاون، امر به معروف و نهی از منکر، مشورت و عمل به تعهدات و پیمان‌ها به مؤلفه مشارکت اجتماعی شبکه‌ای اشاره می‌کنند؛

۲. از دیدگاه امام خمینی علیه السلام توجه به هنجارهای اجتماعی در قالب ارزش‌ها و رعایت اصول اخلاقی در جامعه ضمن تقویت التزام به قانون در جامعه، سبب تقویت اعتماد اجتماعی می‌شود و این امر نیز به نوبه خود، افزون بر افزایش سطح همکاری و انسجام در میان شهروندان، در بهبود روابط اجتماعی و تسهیل و تسریع تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی همچون احیای هویت اسلامی، استقلال، عدالت، آزادی و به‌طور کلی پیشرفت‌های مادی و معنوی نقش بسزایی دارد. از دیدگاه امام علیه السلام وجود عنصر اعتماد در جامعه زمینه‌ساز وحدت و انسجام، همکاری و همدلی در جامعه می‌شود و این امر نیز

تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی را تسهیل و تسریع می‌کند. به اعتقاد امام خمینی علیه السلام اقدامات داوطلبانه مبتنی بر اخلاص (ناشی از هنجارها و اعتماد مذکور) که در شبکه‌های اجتماعی دین‌بنیاد در جهت حل مسائل و مشکلات کشور صورت می‌پذیرد، انقلاب اسلامی را در تحقق و تداوم آرمان‌های خود کمک می‌نماید؛

۳. از دیدگاه امام خمینی علیه السلام، نوعی ارتباط هم‌افزایانه میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و نیز میان سرمایه اجتماعی و آرمان‌های انقلاب اسلامی وجود دارد. اما در بیان هم‌افزایی نخست اینکه نوعی تقدم رُتبی میان مؤلفه‌ها و عناصر سرمایه اجتماعی وجود دارد؛ به گونه‌ای که پذیرش و عمومیت هنجارهای اجتماعی منبث از ارزش‌های اخلاقی و اعتقادی اسلام، سطح اعتماد را در جامعه می‌افزاید؛ این امر نیز سطح مشارکت مردم را در شبکه‌های اجتماعی افزایش می‌دهد. بنابراین، همکاری و همبستگی افراد جامعه در راستای تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی ارتقا می‌یابد. اما با وجود این تقدم رتبی استمرار مشارکت در شبکه‌های اجتماعی، بر ارتقا و گسترش سطح دو مؤلفه دیگر نیز اثرگذار است. همچنین این رابطه هم‌افزایی میان سرمایه اجتماعی و تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی وجود دارد. به این صورت که تحقق و تداوم آرمان‌ها نیز در افزایش سطح سرمایه اجتماعی تأثیر متقابل دارد.

نمودار ۱. تأثیر سرمایه اجتماعی در تحقق تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی

منبع: یافته‌های پژوهش

کتابنامه

قرآن کریم.

- ابوالحسنی، سیدرحیم (۱۳۹۲). «کارکردهای سیاسی سرمایه اجتماعی؛ سرمایه اجتماعی و سیاست»، سیاست جهانی، سال دوم، شماره ۴، زمستان، ص ۶۹-۸۷.
- افسری، علی (۱۳۹۱). «سرمایه اجتماعی در اسلام»، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، سال ششم، شماره ۲، تابستان، ص ۱۰۱-۱۱۸.
- افسری، علی و امیرخادم علیزاده (۱۳۹۵). «تأثیر آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام بر سرمایه اجتماعی مسلمانان جهان (با تأکید بر شاخص اعتماد تعمیم‌یافته)»، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، سال ششم، شماره ۲۳، تابستان، ص ۴۵-۵۸.
- امام‌جمعه‌زاده، سیدجواد و راضیه مهربانی‌کوشکی (۱۳۹۴). «الگوی اعتماد سیاسی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی علیه السلام با استفاده از تئوری زمینه‌ای (GT)»، مطالعات انقلاب اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۴۲، پاییز، ۱۱۷-۱۳۸.
- تاجبخش، کیان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی (اعتماد، دموکراسی و توسعه)، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران، نشر شیرازه.
- حلوانی، حسین (۱۴۰۸ق). نزهة الناظر و تنبیه الخاطر، قم، مدرسة الإمام المهدي علیه السلام.
- خضری، محمد (۱۳۸۵). «دولت و سرمایه اجتماعی»، مطالعات راهبردی، سال نهم، شماره ۳۱، بهار، ص ۳۱-۵۱.
- دوورزه، موریس (۱۳۶۲). روش‌های علوم اجتماعی، ترجمه خسرو اسدی، تهران، امیرکبیر.
- شرفیان‌ثانی، مریم (۱۳۸۰). «سرمایه اجتماعی: مفاهیم اصلی و چهارچوب نظری»، رفاه اجتماعی، سال اول، شماره ۲، زمستان، ص ۵-۱۸.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۳۹۰ق). كشف الریبة، بی‌جا، دار المرتضوی للنشر.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۹ق). منیة المرید، قم، مکتب الإعلام الإسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۳۹۰ق). الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، تهران، دار الکتب الإسلامیة.

فوزی، یحیی (۱۳۸۹). اندیشه سیاسی امام خمینی، قم، نشر معارف.
کافی، مجید (۱۳۹۶). «هدفمندی و آرمان‌گرایی در سبک زندگی اسلامی»، پژوهش‌نامه سبک
زندگی، ۳(۵)، ۱۱۹-۱۴۱.

کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۲۹ق). الکافی، قم، دارالحدیث.
مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحارالانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نرم‌افزارهای نور.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامی.
موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۸). صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام
خمینی.

_____ (۱۳۸۰). وصیتنامه سیاسی الهی امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام
خمینی.

_____ (۱۳۹۴). چهل حدیث، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
_____ (بی‌تا). کشف اسرار، قم، آزادی.

نصراللهی، زهرا و نظام‌الدین مکیان و راضیه اسلامی (۱۳۹۴). «سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های
آن در اسلام»، اقتصاد و بانکداری اسلامی، سال دهم، شماره ۱۳، زمستان، ص ۲۱-۳۸.
نوری، حسین‌بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه
آل‌البيت.

Kaasa, A. (2009). "Effects of Different Dimensions of Social Capital on Innovative Activity:
Evidence from Europe at the Regional Level", *Technovation* University of Tartu, 29(3), 218-
233.

Parts, E. (2013). "The Dynamics and Determinants of Social Capital in the European Union and
Neighbouring Countries". *XXI International Conference on Economic Policy in EU States –
year2013*, University of Tartu and Tallinn Technical University, Janeda, Estonia, June, 27-
28.

Putnam, R. D.(1995). "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of
Democracy*" 6 (1), 65-78.